

JANUBIY QIZILQUM QOLDIQ TOG'LARIDA TARQALGAN ENDEM VA KAMYOB O'SIMLIKLARNING KENG KO'LAMLI TAHLILI

Gulmuratova Sevara O'razali Qizi

*JDFU Sirtqi bo'lim, Tabiiy va aniq fanlarda
masofaviy ta'lim kafedrası o'qituvchisi*

Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimizi bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz.

(Sh. M. Mirziyoyev)

Annotatsiya: *Janubiy Qizilqum qoldiq tog'larining endem o'simlik turlari.*

Janubiy Qizilqum qoldiq tog'lari florasida uchraydigan endem o'simlik turlarining tur tarkibi, geografiyasi va ekologiyasini o'rganishga bag'ishlangan. Janubiy Qizilqum qoldiq tog'larining geografik joylashgan o'rni, tuprog'i, iqlimi, ichki suvlari, botanik tadqiqotlarning tahlili keltirilgan. Endem o'simlik turlarining taksonomik tahlili hamda kamyoblik darajasi bo'yicha tahlili GAT metodi orqali va Tash Gerbariy fondida saqlanayotgan gerbariy namunalarining solishtirma tahlillari

Tayanch so'zlar: *Tog'larining geografik joylashgan o'rni, GAT metodi*

Аннотация: *Эндемичные виды растений реликтовых гор Южных Кызылкумов посвящена изучению видового состава, географии и экологии эндемичных видов растений, встречающихся во флоре реликтовых гор Южных Кызылкумов. Представлен анализ географического положения, почвы, климата, внутренних вод и ботанические исследования реликтовых гор Южных Кызылкумов. Представлены таксономический анализ эндемичных видов растений и анализ редкости методом ГАТ и сравнительный анализ гербарных образцов*

Ключевые слова: *Географическое положение гор, метод ГАТ*

Abstract: *Endemic plant species of the Southern Kyzylkum Relic Mountains.*

Devoted to the study of the species composition, geography and ecology of endemic plant species found in the flora of the Southern Kyzylkum Relic Mountains. The thesis presents the analysis of the geographical location, soil, climate, internal waters, and botanical research of the Southern Kyzylkum Relict Mountains. Taxonomic analysis of endemic plant species and rarity analysis using the GAT method and comparative analysis of herbarium specimens stored.

Key words: *Geographical position of mountains, GAT method*

Endem va kamyob turlarining morfologik xususiyatlari

Janubi Qizilqum florasiga oid keng ko'lamli adabiyotlar tahlili natijasida, quyidagi Endem va kamyob turlarning ro'yxati shakllantirilgan.

Dala tadqiqotlarining yakuniy natijalari va mavjud adabiyotlar tahlili asosida tadqiqot hududida 10 tur aniqlandi (*Astragalus knorringianus* Boriss., *A. kelleri* Popov., *Tulipa micheliana* T.M. Hoog., *T. lehmaniana* Merckl., *T. korolkowii* Regel, *T. affinis* Botschantz., *Colchicum kesselringii* Regel., *Lagochilus inebrians* Bunge., *Cousinia dshisakensis* Kult., *Iris hippolyti* (Vved.) Kamelin). Tadqiqot hududida Qizil kitobga kiritilgan turlardan tashqari, ushbu hudud uchun kamyob hisoblangan o'simliklarning bir qancha turlari aniqlangan.

Yelena kovragi - *Ferula helenae* Rakhm. & Melibaev. Raxmanqulov, Meliboev; 21/04/2012. Batoshov; Egarbelistag, 21.04.2012. Beshko; Baliqlitau, g'arbiy qismi. 21/04/2012. Beshko. Yangiliklar sistida. yuqoriroq rast. 19:117 (1982); Pimenov Opr. rast. Chorshanba Az. 7:296 (1983); Pimenov *Turczaninowia* 23(4): 170 (2020). Jugum Nuratau, montes Pitalitau, in viciniis pagi Bakykli, 18.04.1975, Rachmankulov, Melibaev. Mazkur tur 1982-yil fanga kiritilgan bo'lib tabiatda juda kam tarqalgan turlardan biridir.

Maqomi 2. Nurota oldi qoldiq tog'larida (Baliqlitog', Egarbelistog') o'sadigan kamyob endemik tur.

Balandligi 60-70 sm keladigan yillik tukli monokarp o'simlik. Ildizlari silindrsimon; kaudesi kuchli, qurigan barglarning ko'plab tolali qoldiqlari bilan qoplangan. Poyasi yakka, ingichka, zich, kuchli, yuqori qismida shoxlanadi; shoxlari bir necha bo'lib yig'iladi. Barglari kulrang qattiq qalin tuklardan; ildizoldi barglari qisqa kuchli va qalin bandli; barg plastinkalarining uzunligi 10-25 sm, kengligi 10-24 sm, yoyi keng rombsimon, uch bo'lakli, qayta-qayta o'tkir bo'lingan; birinchi segment barglari bandli 2-8 sm uzunlikda; uchki bo'laklari qalin, elliptik, o'tkir o'yilgan, chetlari jingalak, uzunligi 2-3 mm; poyadagi barglari kuchli kichraygan yaproqli; poyadagi barglarining pastki g'illoflari uchburchak, mayda, yuqori qismidagi barglar mayda qisqa bandli. Soyabonlar har xil: markaziy bandsiz yoki bandli (har doim mevalarda kalta bandli), 10-18 nurli, diametri 3-5 sm, 2-3 doimiy o'rama barglari bilan; chetki soyabonlar 2-3 birga, uzun bandli; soyabonda 9-11-gulli, o'ramlari 2-3 mayin doimiy tor-lansetsimon varaqli; gulbandlari 2-3 mm uzunlikda, ozgina qiyshiq, biroz qalinlashgan. Gulbarglari sariq, tuxumsimon, tepasi bilan ichkariga egilgan. Pastki ustunlar ezilgan toraygan; taxminan 1 mm uzunlikga xos, egilgan. Mevalar (ezilganida) kuchli skipidarning hidini beradi, tuksiz, tekis, uzunligi 8 mm., kengligi 4-5 mm, yoyi cho'zinchoq-ovalsimon. Endospermli. May oyida gullab, iyunda etiladi.

Fenologiya. V; gm. VI.

Ekologiya. Tog' etaklarida toshli va shag'alli yon bag'irlarda, 500-800 m balandlikda.

Hudud. Markaziy Osiyo (G'arbiy Pomir-Oloy): O'zbekiston. O'zbekiston endemiki.

Tarqalishi. Jizzax viloyati: Nurota oldi qoldiq tog'lari (Baliqlitog', Pitalitog', Egarbelistog') da tarqalgan.

O'sish sharoiti. Tosh-shag'alli va toshli qoyalarda tarqalgan.

Soni. Tabiatda yakka-yakka holda o'sadi. Bir nech ta joylarda o'sishi aniqlangan.

Ko'payishi. Urug'i orqali ko'payadi.

O'simlik soni va arealining o'zgarish sabablari. Tabiiy o'sib turgan joylarining buzilishi va ko'plab mol boqilishi tufayli kamayib ketgan.

Birinchi nomenklaturaviy tahlilda Vinogradova (1977) 1483-sonli to'plamni LEda topilmagan tur nomining holati sifatida aniqladi. Bu tur Botanika Institutining turlar kolleksiyasida yo'qligi ehtimoldan yiroq V.L.Komarova. Biz uni TOSH da ekanligiga ishonamiz.

3.1.1-rasm. *Ferula helenae* Rakhm. & Melibaev (O'zbekiston respublikasi Qizil kitobi-2019)

Mixel lolasi (dilband lola) - *Tulipa micheliana* T.M. Hoog A. Batashov. 15.04.2012. Pistali-tau tog'lari. Jizzax viloyati Farish pH; Uchqulach qoldig'i, Uchqulachning g'arbida. 2012 yil Batashov A.; Pistalitov tizmasining sharqiy qismi. Batashov A.; Baliqlitov qoldig'ining sharqiy qismi. 2012 yil Batashov A

Mazkur tur 1902-yil fanga kiritilgan bo'lib tabiatda juda kam tarqalgan turlardan biridir.

Maqomi 3. G'arbiy Pomir-Oloyga xos kamyob tur.

Qisqacha tavsifi. Lampochka tuxumsimon, qalinligi 2-3 sm; tunika koriysimon, qora-jigarrang, ko'pincha cho'zilgan, ichki yuzasi tukli, tepada va tagida zichroq; poyasi 15-40 sm uzunlikda, poyaning yuqori qismi va poyasi tukli; barglar 4 yoki 5, deflekslangan, ko'proq yoki kamroq tarqoq, yaltiroq, binafsha rang ko'pincha kesilgan chiziqlar yoki chiziqsiz, ko'proq yoki kamroq tukli, kipriksimon, to'lqinsimon, poya bo'ylab asta-sekin kichrayib boradi, odatda guldani oshmaydi; bazal barg chiziqli-nayzasimon to cho'zinchoq, kengligi 2-6 sm; yolg'iz gul; perigon segmentlari qizildan qip-qizil-qizil, teng yoki tashqi bir oz uzunroq, uzunligi 2,5-10 sm, tor uchburchak bilan keskin uchi o'tkir, uzoq, o'tkir yoki 3-uchli, sariq hoshiyasi (kamdan-kam hollarda sariq hoshiyasiz) qora dog', tepalikning uzunligi 1/3-1/2; tashqi segmentlar qora ustida bir oz tukli, keng rombsimon to cho'zinchoq-romboid, kamdan-kam hollarda

cho'zinchoq-nayzasimon; ichki segmentlar uchburchak yoki cho'zinchoq, kamdan-kam hollarda cho'zinchoq-nayzasimon; stamens perigona segmentlarining uchdan beshdan ikki qismigacha; filamentlar yalang'och, qora, asosi sarg'ish yoki qizil, tekislangan, uchburchak; anterlar odatda binafsha rangda, uzunligi ikki baravar katta filamentlardan; polen sariq; tuxumdon stamensdan bir oz qisqaroq, yashil, o'tsiz stigma bilan; kapsula silindrsimon, 1,5-2,5 sm kengligida, 3-6 sm uzunlikda, yashil rangli. Ko'p yillik piyozli o't. Piyoz tuxumsimon, qora-qo'ng'ir charmsimon qobiqining ichki tomoni yotiq tuklar bilan qoplangan. Barglari 3-4 ta, yo'l-yo'l bi-nafsha doqli. Guli yakka, yirik, diametri 10 sm gacha bo'lib, qizil rangdan to'q pushti ranggacha. O'ziga xos qadahsimon shaklda. Gulining tubi qora, sariq gardishli, ba'zan gardishsiz. Changchi iplari qora, chang-donlari binafsha rangli, ba'zan sariq. Mart-aprel oylarida gullab, mevasi may-iyunda etiladi.

Tarqalishi. Nurota tog'lari, Pistalitog', Molguzar, Zarafshon, Ko'hitang, Hisor tizmalarida tarqalgan (Jizzax, Navoiy, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlari). Tojikiston va Turkmanistonda ham tarqalgan.

O'sish sharoiti. Tog'oldi tekisliklari va adirlardagi toshli va soz tuproqli yonbag'irlarda o'sadi.

Soni. Kam, yakka holda va kichik tuplar holida uchraydi. Nurota tizmasining tog'oldi tekisliklarida bir gektar maydonda tuplar soni bir nechadan 100-200 donagacha etadi. Shuningdek, Nurota tizmasidagi Ustuksoyning yuqori qismida (1600 m) ham o'sish joyi ma'lum.

3.1.2-rasm. *Tulipa micheliana* T.M. Hoog (Gulmuratova Sevara).

Ko'payishi. Urug'idan va piyozidan ko'payadi.

O'simlik soni va arealining o'zgarish sabablari. Chorva mollari boqilishi va o'simlik gulining terib olinishi sababli kamaymoqda.

Leman lolasi (Jovqosin lola) - *Tulipa lehmanniana* Mercklin ex Bunge. Janubiy Qizilqum. Bash-agytma qoldiqlari. 05.10.1936 G. Tolbina; SW Qizilqum. yaxshi. buloq Buri-buloq (Bash-Ayakagytma oralig'i) 03.29-04.03.1963 A. Pyataeva; Pistali-tau tog'larining g'arbidagi Qizilqum cho'li. Ruxsat etilgan qumlar. 08.09.1934 yil. Bochantsev; Janubiy Qizilqum. Bash-agytma G. Tolbang qoldiqlari; Janubiy Qizilqum.

yaqshi. A. Li qoldiqlaridagi Toshquduq qudug'i; Janubiy Qizilqum, taxminan Uch-tepa on taloka I.Momotov.

Maqomi 3. O'zbekiston dagi kamyob tur.

Qisqacha tavsifi. Tavsif:—Pichka tuxumsimon, qalinligi 2–4 sm; Tunik tuproq yuzasiga cho'zilgan, juda qattiq, quyuyqlashgan, korioz, tolali, bo'linish, deyarli shkalaga o'xshash, qoradan to'q ranggacha, ichki tomondan jingalak junli tuklar bilan zich qoplangan; poyasi (10–)20–40 sm uzun, ustki qismi er osti qismidan deyarli teng yoki bir oz uzunroq, poyasi va poyasi yalang'och; barglari 4, deflekslangan, tarqoq, glaucous, jingalak, yalang'och, silliq chekka, guldan oshmaydi; pastki bargi lansolatsimon chiziqli-lansolatsimon, kengligi 1,5-2,5 sm; ustki barglar juda tez o'lchamda kamayadi, odatda pastki barglardan sezilarli darajada qisqaroq; gul yolg'iz, dastlab oqlangan siyatiform keyin keng ochiladi; perigon segmentlari sariq, to'q sariq yoki qizil, 2,5-7,0 sm uzunlikdagi, odatda qisqa, biroz o'tkir uchi bilan; to'q binafsha, qora-binafsha yoki jigarrang bazal dog' bilan ichki yuz, kamdan-kam hollarda ikkala yuzida, ba'zida dog'siz; tashqi segmentlar cho'zinchoq rombsimon; ichki segmentlar uchburchak -lanceolate uchun uchburchak -obovate; stamens perigona uzunligining uchdan bir qismi; iplar yalang'och, qizil shaklda qora, sariq shaklda sariq, tuxumdonning yarmiga teng; anterlar sariq, iplar kabi uzun; polen sariq; tuxumsimon yashil, stamensdan bir oz qisqaroq, o'tsiz stigma bilan; kapsula diametri 1,0-1,5 sm, uzunligi 2,5-3,0 sm. Ko'p yillik piyozli o't. Piyoz tuxumsimon, diametri 1,5–4 sm. qobiqi charmsimon, qora-qo'ng'ir, er yuzasigacha davom etadi. Barglari 3–4 ta, egri-bugri. Guli yakka, sariq, to'q sariq yoki qizil, tubi qora, jigarrang doqli. Changchi iplari, changdonlari sariq. Mart–aprel oyla-rida gullab, mevasi may–iyunda etiladi.

Tarqalishi. Jizzax, Buxoro, Navoiy viloyatlari: Nurota tog'larining tog'oldi tekisliklari; Qizilqumda: Konimex cho'lida, Quljuqtog', Bukantog', Oqtog', Tomdi va Darvoza qoldiq tog'larida, Janubi-shariy Qizilqumda tarqalgan.

O'sish sharoiti. qumli cho'llarda, qoldiq tog'larda, qumli, tosh-shag'alli yonbag'irlarda, ola jinslari er yuzasiga chiqib qolgan joylarda o'sadi.

Soni.2014 yilda Qizilqum hududida qayd etilgan 8 ta senotik populyatsiyasida 4000 tup atrofida borligi aniqlangan.

Ko'payishi.Urug'idan va piyozidan ko'payadi.

3.1.3-rasm. Tulipa lehmanniana Mercklin ex Bunge. (O'zbekiston respublikasi Qizil kitobi-2019).

Korolkov lolasi -Tulipa korolkowii Regel. Samarqand viloyati Pistali-tau 04.09.1915 M. Kultiasov, M.G. Popov; Samarqand viloyati Pistali-tau 04/08/1911. USTIDA. Dimo, I. Sprygin, I. Shulga; Samarqand viloyati Sanzar daryosining o'ng qirg'og'idagi tepaliklar 04.04.1921 A.I. Vvedenskiy; Daryo bo'ylab tepaliklar Tog'lar yaqinidagi Sanzar. Jizzax 1-4.04.1921 E. Korovin; Samarqand viloyati, tog' yon bag'irlari Art. temir yo'l Jizzax N. Androsov; Turkiston. Samarqand viloyati Jizzax temir yo'l vokzali yaqinidagi tog' yon bag'irlari. 28.03.1913; Egarbelistag qoldiqlari, ohak karerining yaqinida. Batashov A. 2012;Maqomi 3. Janubi-G'arbiy Tyan-Shan va Pomir-Oloydagi areali ajralgan kamyob endemik o'simlik.

Tavsif:—Lampochka cho'zilgan tuxumsimon, qalinligi 1,5–2,0 sm; tunika qattiq, korioz, deyarli qoraqalpoq, qora, cho'zilgan (ba'zan sezilarli darajada), ichkarida tepada lanate-sochli; poyasi uzunligi 10-20 sm gacha (ba'zan gullar deyarli turg'un), poyasi va poyasi yalang'och, ko'k-yashil; barglari 3, taxminan ko'proq yoki kamroq kenglikdagi, yaltiroq, jingalak, yivli, poyaning o'lchami asta-sekin kichrayib boradi, odatda guldanda oshadi; pastki barg chiziqsimon-lansolatsimon yoki bilaguzuk shaklidagi, 0,5-1,0 sm kengligida, yuqori barg tor chiziqli; gul yakka, chashkasimon to yulduzsimon; odatda qizil, ba'zan sariq-qizil yoki sariq, (2) 3-5 (6) sm uzunlikdagi, odatda o'tmas, ba'zan juda qisqa tukli uchi bilan, sariq hoshiyasi bo'lmagan, kesilgan yoki uch qirrali bazal dog'siz (yoki sariq rangda dog'siz) kichik qora dog' shakl); tashqi segmentlar rombsimon yoki obovate; ichki segmentlar uchburchak-obovate uchun; stamens beshdan ikki qismi perigona uzunligi; filamentlar odatda pastki qismida qora va yuqori qismida binafsha rang, ba'zan butunlay qora yoki binafsha (qora, qora-sariq yoki rang-barang va sariq shaklda sariq); anterlar sariq, yarmidan uchdan ikki qismigacha uzunroq filamentlar sifatida; polen odatda sariq rangda; tuxumdon yashil yoki pushti pushti, stamensdan bir yarim baravar qisqa, stigma tuxumdonni ustma-ust qoplagan, och sariq rangda; kapsula uzunligi 2 sm, tuxumsimon, kalta tumshug'i bilan. Ko'p yillik piyozli o't. Piyoz tuxumsimon, diametri 2,5 sm, qobiqi ichki tomonining yuqori qismi sertuk. Barglari 3 ta, egri-bugri. Guli yakka, qizil, tubi qora. Changchi iplarining pastki qismi qora, yuqori qismi esa qizil. Ba'zan changchi iplari qora yoki qizil. Changdoni sariq. Mart–aprel oylarida gullab, mevasi iyun–iyulda etiladi.

Tarqalishi. Toshkent, Jizzax, Samarqand, Navoiy, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari: Qurama tizmasida (Abjassoy, Kendirdovon), Nurota tog'lari, Pistalitog', Ko'hitang, Boysun, Bobotog'da, Turkiston, Molguzar, Zarafshon, Hisor tizmalarida tarqalgan.

O'sish sharoiti. qum-shag'alli hamda toshli yonbag'irlarda va ola jinsli erlarda o'sadi.

3.1. 4-rasm. Tulipa korolkowii Regel (O'zbekiston respublikasi Qizil kitobi-2019).
Soni. Tabiatda to'p-to'p bo'lib va yakka-yakka holda tarqalgan.

Ko'payishi. Urug'idan va piyozidan ko'payadi.

O'simlik soni va arealining o'zgarish sabablari. Gullari uzib va piyozlari qazib olinishi hamda chorva mollarini boqilishi sababli kamaymoqda.

Tulipa affinis Botschantz.-Тюльпан родственный-Qardosh lola (Nurota lolasi)

Tavsif:—Pampochka cho'zilgan tuxumsimon, qalinligi 2–4 sm; tunik jigarrang yoki to'q jigarrang, ingichka subkoriyali, ko'pincha biroz cho'zilgan, ichi siyrak astarli tekis, uzun, bosilgan, oltin tuklar (poyada va pastki qismida zichroq) yuqori); poyasi 15–35(–40) sm uzunlikda, yashil yoki yaltiroq, poyaning yuqori qismi va poyasi tukli; barglar 3(–4–5), tarqoq, glaucous, tuklar, kipriksimon, ko'p yoki kamroq to'lqinsimon; pastki bargi keng lansolatsimon, cho'zinchoq-nayzasimon yoki cho'zinchoq, kengligi 3–5(–6) sm, tuproq sathidan yuqorida joylashgan; yuqori barglari lanceolate, asta-sekin hajmi kamayadi; gul yolg'iz, hidsiz, yirik, siyatiform, keng ko'lamli yoki keng kosasimon, poydevorida deyarli tetraedral; perigona segmentlari yorqin qizil, uzunligi 5-7 (-11) sm, o'tkir, o'tkir uchi bilan; bazal dog' nisbatan kichik, tor sariq hoshiyali qora (ba'zan sariq hoshiyasiz), sinuat, tishli yoki kesilgan; tashqi segmentlarcho'zinchoq cho'zinchoq-romboidal, cho'zinchoq-cho'zinchoq ichki segmentlardan bir oz uzunroq; stamens uchdan beshdan ikki qismigacha perigona uzunligi; filamentlar yalang'och, qora, yassilangan, uchburchak shaklida, anterlar ostidagi siqilgan qismi odatda oq; anterlar qora-binafsha, filamentlarning uzunligi ikki barobar; polen binafsha-qora; tuxumdon tor, uzun, och yashil, tez-tez binafsha rangga bo'yalgan; stigma katta, turg'un, krem rangli; cho'zinchoq kapsula, taxminan. Kengligi 2 sm, uzunligi 3-6 sm, uzunliklari (yuqoriga qadar). 1,2 sm) cho'qqisida tumshug'i.

Umumiy tarqalishi:—Shimoliy-g'arbiy Pomir-Oloy (Qirg'iziston, Tojikiston va O'zbekiston).

O'zbekistonda tarqalishi:—I-4-Nurotau tumani (I-4-a Nurotau viloyati; I-4-b Aktau viloyati; I-4-c Nurotau Relic Tog'lar), I-5 Kuhiston tumani (I-5-a Shimoliy Turkiston viloyati; I-5-b Malguzar viloyati).

Fenologiyasi:—gullash: aprel—may; meva berish: may-iyun.

Ekologiyasi: — Quyi va oʻrta togʻ zonasida gilli, tosh va shagʻalli yon bagʻirlari, togʻ yonbagʻirlari, baʻzan togʻ etaklarida, 800–2500 m a.s.

Tulipa affinis Botschantz. - тюльпан родственный
Фото Н.Ю. Бешко

3.1. 5-rasm. *Tulipa affinis* Botschantz. (<https://www.plantarium.ru>)

Sarxush bozulbang -*Lagochilus inebrians* Bunge.

Janubiy Qizilqum. Keriz qudugʻida qolgan tepaliklar. 24.05.1943 M.M. Arifxonov; Janubiy Qizilqum. Qorator togʻlari, Koldan 3 km shimolda. Karim-quduq quruq sai 25.05.1956 Momotov, Li; Janubiy Qizilqum. Qorator togʻlari, Koldan 3 km shimolda. Karim-quduq. 25.10.1956 Momotov, Li; Janubiy Qizilqum. Surv.col. Keriz. Qolgan togʻlar. 24.05.1943 A. Keyser; Qizilqumning janubi-sharqiy chekkasi. Koʻkcha togʻlari. Toshli yamaqlar va sais (2 ta namuna) 17.08.1934 S. Saxabutdinov, G. Neuimina; Janubiy Qizilqum togʻlari Qorator, Koʻldan 3 km shimolda. Karim-quduq. 25.10.1956 Momotov, Li; Qizilqum togʻlarining janubi-sharqiy chekkasi Qora-tau, janubi-sharqiy yon bagʻirining sharqiy qismi. 05/20/1936 E. Xarchenko; Qizilqumning janubi-sharqiy chekkasi. Qarindoshlar oʻrtasida. Jamgeldi va polkovnik. Shaydaras. Kuldjuk-tau togʻlari. Porfir janubiy qiyalik. Toshlarning yoriqlarida. 21.05.1937 Bochantsev

Maqomi 3. Gʻarbiy Pomir-Oloy va Janubiy Qizilqumning qoldiq togʻlaridagi kamayib borayotgan endemik oʻsimlik.

Qisqacha tavsifi. Boʻyi 30–60 sm oraligʻidagi poyalari oddiy yoki sershox yarim buta. Barglari keng-tuxumsimon 3–5 boʻlakli. Toj bargi oqish. Gul-lari poyalarning yuqori qismida 4–6 tadan boʻlib oʻrnashgan. Kosachasi choʻziq qoʻngʻiroqsimon. Yon gʻoqchasi tuksiz, sargʻish kulrang. Iyun–avgustda gullab, mevasi iyul–sentyabr oylarida etiladi.

Tarqalishi. Jizzax, Samarqand, Navoiy va Buxoro viloyatlari: Nurota togʻi etaklari, Zirabuloq, Ziyovuddin togʻi, Zarafshon hamda Turkiston tizmalari, shuningdek, Qizilqumdagi Quljuqtogʻ, Koʻkchatogʻ va Tomditogʻda tarqalgan.

Oʻsish sharoiti. Dengiz sathidan 1200 m gacha balandlikdagi soz hamda shagʻalli soz tuproqlarda shuvoq va boshqa turlardan hosil boʻlgan oʻsimlik guruhlarida uchraydi.

Soni. Tabiatda onda-son-da va kichik tuplar hosil qilib

Tarqalishi. Eng zich tuplari Nurota va Oqtog'larda uchraydi.

Ko'payishi. Urug'idan ko'payadi. Urug'i 5-7 yil mobaynida unuvchanligini yo'qotmaydi. O'simlik soni va arealining o'zgarish sabablari. namgarchilikning etishmasligi, chorva mollari tomonidan payhon qilinishi va ko'p terib olinishi sababli kamayib ketgan.

3.1.6-rasm. *Lagochilus inebrians* Bunge (<https://www.plantarium.ru>)

Iris hippolyti (Vved.) Kamelin ex Takht. - ирис Ипполита.

Kenimexchul. Ko'kchatog' qoldiq tog'lari 14.04.1964 T.Adilov, E. Shoraximov;
Qizilqum. Aydarko'l sho'r botqoqliklaridan janubda, tekis qumloq yer 17.06.1973;

Morfologik ta'rif: Balandligi 15 sm gacha bo'lgan o'simlik; ildizlari qalinlashgan, fusiform qobiq bilan o'ralgan; piyozining qalinligi 1,5 sm; lampochka; poyasi taxminan 10 sm balandlikda, barglari poyada zich joylashgan, poyasining bo'g'im oraliqlari ko'zga tashlanmaydi, barglari asta-sekin uchki qismi tomon toraygan, silliq, kengligi 1-1,5 sm gacha; gullari soni 1 ta gul trubkasi uzunligi 4 sm; sepal (fall) uzunligi 4-4,5 sm uzunlikka tushadi; sepal (fall) da kengligi taxminan 2 sm qanotchalar bor; standart (petal) uzunligi uzunligi 15 mm, kengligi 10 mm, rangi sariq dog'li och-binafsha rangda; style branch lari qiyshiq, uchburchak shaklida 5 mm kengligida, 13 mm uzunlikda (Rasm 8).

Gullashi: Aprel.

Ekologiyasi: adirli yarim cho'lda toshli-shag'alli yon bag'irlar. Tarqalishi: O'rta Osiyo: Qizilqum cho'li, Ko'kcha tog'lari. (O'zbekiston) (Rasm 1).

O'rganilgan material: O'zbekiston, Ko'kchetov 14.04.1964, Adilov, Shorahimov; Kokchetau, 22.03.2013, Shomurodov; Kokchetau, 11.04.2013 yil, Batoshev; Kokchetau, 11.04.2015, Shomurodov, Batoshev; Kokchetau, 11.04.2015, Shomurodov, Batoshov, Srybayeva, Abduraimova; Kokchetau, 06.04.2021, Ortiqov; (TASH)

Ko'p yillik. O'zbekiston florasi uchun endemik. Ushbu tur Qizilqum qoldiq tog'lari, Ko'kchatog' tog'ining g'arbiy yonba'irlarida balandligi 350-400 m. Balandlikdagi shag'alli va tosli tuproqlarda populyatsiyalar hosil qilib o'sadi. Piyozining qalinligi 1,5

sm. Ildizlari qalinlashgan ipsimon shaklda. Poyasining balandligi 10 sm atrofida. Barglari o'roqsimon, yuqori qismiga tomon torayadi ikki chetlari qirrali, silliq. Gullarining soni 1 ta, rangi och binafsha rangda. EOO: 2.61 km², AOO: 2.2 km² ni tashkil etadi. Tur CR (b2al, C1, D) baholandi. Ushbu hududda chorva mollaridan keng foydalanish hisobiga individlar soni kamayib ketmoqda. Turni muhofaza qilish uchun mahalliy aholi chorva mollarini populyatsiyalar uchraydigan hududga ta'sirini kamaytirish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдурахмонов Р.А. Флораи растительность низкогорий Султануиздаг и Аристантау в пустыне Кызылкум. Авторефер. Дис. ... канд. биол. наук. – Ташкент, 1969. – 22 с.
2. Адылов Т.А. Изменение суммы алколоидов у некоторых растений Кызылкумов в зависимости от почвенных условий // Доклады АН УзССР. – Ташкент, 1961. -№9. -С.25-28.
3. Адылов Т.А. Ядовитые и алколоидоносные растения Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1970. – 222 с.
4. Адылов Т.А. *Paraeremostachys Adylov et al.- Paraeremostaxis*. Определитель Средней Азии. 1987. Т. 9. Ташкент: Изд-во «Фан». С. 78
5. Алимжанов А.Г. Опыт улучшения пастбищ Юго-Западного Кызылкума: Автореф. дисс. ... канд. биол. наук. – Ташкент, 1967. – 24 с.
6. Батошов А.Р. Новые данные по экологии и распространению *Ferula helenae Rakhmankulov et Melibaev* редкого эндемика Принуратинских останцовых гор. // Вестник НУУз. – Ташкент: НУУз, 2012.– № 4. – С. 135-137.
7. Батошов А.Р., Бешко Н.Ю. Особенности флоры и растительности принуратинских останцовых хребтов(Южные Кызылкумы) Аридные экосистемы, 2013, том19, №3 (56), с. 73-78
8. Батошов А.Р. Liliaceae во флоре Принуратинских останцовых гор // Вестник Каракалпакского отделения АНРУз. – Нукус: Илим, 2012. - № 3.– С. 20-23.
9. Батошов А.Р. Отличительные особенности флоры Принуратинских останцовых гор на примере сем. Lamiaceae // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – Москва: Институт стратегических исследований, 2013. - № 03 (50) – С. 39-41.
10. Батошов А.Р. Жануби-Шарқий Қизилқум қолдиқ тоғлари флорасида тарқалган *Cousinia* Cass. (Asteraceae) турлари // Мат. респ. конф. – Ташкент: Munis design group, 2014. – С. 10-11.